

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาแนวคิดจากเอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวความคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

2.1.1 แนวความคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

2.1.2 แนวคิดการมีส่วนร่วม

2.1.3 แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

2.1.3.1 ระเบียบวิธีของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

2.1.4 แนวคิดเรื่องฐานข้อมูลและการใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูล

2.1.4.1 แนวทางการออกแบบฐานข้อมูล

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 การจัดการทรัพยากรป่าไม้และป่าชุมชน

2.2.2 การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน

2.2.3 เครือข่ายป่าชุมชน

2.3 กรอบแนวคิดการวิจัย

2.1 แนวความคิด ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

2.1.1 แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับป่าชุมชนพบว่า ได้มีผู้ให้ความหมายของป่าชุมชนทั้งส่วนของทางราชการและส่วนของทางสังคม ซึ่งส่วนของกรมป่าไม้ (www.forest.go.th, 2551) ได้ให้ความหมายของป่าชุมชน คือ ที่ดิน หรือ ที่ดินป่าไม้ ที่ชุมชนได้ดำเนินการหรือได้รับอนุญาตตามกฎหมายให้ดำเนินการร่วมกับพนักงานเจ้าหน้าที่ จัดการกิจการงานด้านป่าไม้อย่างต่อเนื่องภายใต้กฎหมาย กฎระเบียบ ข้อบังคับ ข้อปฏิบัติและแผนงานที่เกี่ยวข้องซึ่งอาจสอดคล้องกับความเชื่อและวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นนั้นด้วย การจัดการหรือดำเนินการดังกล่าว ก็เพื่อการอนุรักษ์ และให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ส่วนมิติทางสังคมได้มีผู้ให้ความหมายของป่าชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องป่าเชิงสังคมหรือป่าชุมชนซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเกิดป่าชุมชนขึ้นว่า

เกิดจากปัญหาการจัดการป่าในประเทศโลกที่สามที่มุ่งเน้นผลิตไม้มีค่าทางเศรษฐกิจ ในช่วงนั้นรัฐบาลใช้ประโยชน์จากป่าให้เป็นสินค้าที่เป็นปัจจัยการผลิตในเชิงอุตสาหกรรม หรือเป็นสินค้าป้อนให้แก่ประเทศตะวันตก ทำให้สภาพป่าเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว ในขณะที่เดียวกันก็สร้างปัญหาผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยพึ่งพิงป่า เพราะเหตุที่ป่าเปรียบเสมือน “ทุนชีวิตและวัฒนธรรม” การทำลายป่าได้ส่งผลโดยตรงต่อการสร้างสภาวะยากจนให้เกิดขึ้น (กฤษณา, 2548)

จากนิยามของ FAO (1978)(อ้างในอภิชัย, 2535) เน้นป่าชุมชนเป็นกิจกรรมป่าไม้อะไรก็ได้ที่ประชาชนมีส่วนร่วม เช่น การปลูกป่าหรือการจัดการป่าชุมชนประจำหมู่บ้านในท้องที่ซึ่งขาดแคลนไม้ใช้สอยหรือของป่าอย่างอื่น จนกระทั่งรวมถึงการปลูกต้นไม้ในไร่นาหรือสวนปารายย่อยเพื่อขายไม้เป็นรายได้ นอกจากนี้ยังรวมถึงกิจการอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ใช้วัสดุจากป่าเป็นวัตถุดิบ แต่จะไม่รวมกิจการป่าไม้ที่เป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ หรือกิจการป่าไม้ที่ประชาชนได้รับผลตอบแทนเพียงเป็นค่าจ้างแรงงานเท่านั้น แต่รวมถึงกิจกรรมของรัฐ หรืออุตสาหกรรมป่าไม้ที่กระตุ้นหรือช่วยกิจการป่าไม้ของชุมชนท้องถิ่น

นอกจากนี้ นีวัตติ (2548) ได้กล่าวถึง ลักษณะของป่าชุมชน ซึ่งกิจกรรมส่วนหนึ่งของวนศาสตร์ชุมชน หมายถึงพื้นที่ป่าไม้ที่ได้จัดแบ่งหรือกำหนดไว้ให้เป็นของชุมชนมีการจัดการโดยชุมชนและเพื่อชุมชนจะได้นำไปใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและถาวรตามกฎหมายที่ชุมชนได้กำหนดไว้ ทั้งนี้จะต้องสอดคล้องกับความเชื่อและวัฒนธรรมของประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ เป็นสำคัญ ป่าชุมชนดังกล่าว จะเป็นพื้นที่ป่าธรรมชาติดั้งเดิม หรือเป็นป่าที่ชุมชนได้ช่วยกันปลูกขึ้นมาใหม่ก็ได้ ถ้าพื้นที่ป่านั้นอยู่ใกล้หมู่บ้านและประชาชนมีเจตจำนงที่จะช่วยกันดูแลรักษาให้เป็นประโยชน์แก่ชุมชนโดยส่วนรวมก็สามารถยื่นขอให้ทางราชการกันพื้นที่ให้แก่ชุมชน เพื่อจัดให้เป็นป่าชุมชนได้ ดังนั้น ป่าชุมชนจึงไม่ได้เป็นกรรมสิทธิ์ของผู้หนึ่งผู้ใด โดยเฉพาะแต่เป็นของชุมชนโดยส่วนรวม

ปัจจุบันประเทศไทยมีหน่วยงานที่ดูแลเป็นหลักเกี่ยวกับเรื่องป่าไม้คือกรมป่าไม้ซึ่งได้ดำเนินโครงการปลูกไม้ใช้สอยชุมชน ปีพ.ศ. 2530-2532 ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อเป็น โครงการพัฒนาป่าชุมชน และได้รับการบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530-2534) (อภิชัย, 2535) จากสถานการณ์ที่ทางหน่วยงานราชการ ได้มีโครงการเกี่ยวกับการพัฒนาป่าชุมชนยังไม่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนนโยบายใด ๆ ทั้งสิ้น จนเมื่อขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนคัดค้านการสัมปทานไม้ยูคาลิปตัสเมื่อปี พ.ศ. 2532 นักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ได้ศึกษาสภาพปัญหาป่าไม้ร่วมกับประชาชน มีการสำรวจและเก็บข้อมูลพื้นที่ มีการจัดการป่าโดยชุมชนใน 140 ป่าชุมชนทั่วประเทศและพบว่าชุมชนท้องถิ่นจำนวนมากมีการรักษาป่าอย่างเข้มแข็งและมีรูปแบบการจัดการป่าชุมชนอย่างหลากหลาย ซึ่งหลายชุมชนมีวิถีประเพณีดั้งเดิม ความเชื่อภูมิปัญญาท้องถิ่นในการ

จัดการป่าอย่างลึกซึ้งทำให้ป่ายังคงอนุรักษ์สมบูรณ์ เช่น กลุ่มชาวนาในภาคเหนือและอีสาน กลุ่มชาติพันธุ์บนที่สูง และมีชุมชนไม่น้อยต่อสู้ปกป้องรักษาป่าของตนเองจากการแย่งชิงทรัพยากรของรัฐ นายทุน และคนภายนอก โดยจัดตั้งกฎระเบียบ องค์การการจัดการของตนเองขึ้นมาจัดการป่าโดยอาศัยฐานองค์กรท้องถิ่นที่มีอยู่ กระแสความเคลื่อนไหวเพื่อทางออกต่อการจัดการป่าโดยประชาชนมีส่วนร่วมจึงเด่นชัดขึ้นเป็นขบวนการเคลื่อนไหวป่าชุมชน โดยผลักดันหลักการเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร จนในที่สุดสามารถผลักดันให้รัฐบาลโดยคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ แต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาแนวทางการดำเนินงานเกี่ยวกับป่าชุมชน ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2533 (ปิ่นแก้ว, 2538)

แต่ในช่วงปี พ.ศ.2533-2534 กรมป่าไม้ได้มีการรื้อร่างพรบ.ป่าชุมชนขึ้น มีหลักการและเนื้อหาที่ปรากฏในพระราชบัญญัติ (พรบ.) ไม่ได้กล่าวถึงการยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร แต่เป็นไปตามแนวนโยบายป่าไม้แห่งชาติพ.ศ.2528 ที่จำแนกป่าอนุรักษ์และป่าเศรษฐกิจ และแนวทางวนศาสตร์ชุมชนกระแสหลัก ที่นิยามให้ “ป่าชุมชน” คือ ป่าเศรษฐกิจ ในเขตป่าสงวนเท่านั้น เป็นนโยบายส่งเสริมของรัฐต่อประชาชนในการจัดการป่าเศรษฐกิจ ที่ไม่นับรวมป่าอนุรักษ์หรือไม่นิยามให้ “ป่าชุมชน” มีสถานะเป็นป่าอนุรักษ์ ทำให้ไม่ได้รับการยอมรับจากภาคประชาชน

ป่าชุมชนในปัจจุบันได้เริ่มมีการอนุรักษ์ตั้งแต่เกิดการเสื่อมโทรมจากการตัดไม้ทำลายป่าซึ่งสมศักดิ์ (2543) กล่าวว่า เมื่อป่าถูกทำลาย สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม คนจนตระหนักว่าหากป่าหมดเขาจะยังจน ชุมชนจึงได้ร่วมกันปกป้องป่า ฟื้นฟูป่าและจัดการของป่า ป่าชุมชนจึงเกิดขึ้นใหม่มากทั่วประเทศในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา ป่าชุมชนเกิดขึ้นใหม่เพื่อตอบสนองต่อสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง หรือตอบสนองต่อทรัพยากรที่ขาดแคลนมีองค์กรที่ทำงานใกล้ชิดกับประชาชนได้นำกระบวนการและนำแนวคิดป่าชุมชนกลับมาในหมู่บ้านที่เขาราวเทียนทอง จังหวัดชัยนาท ป่าไผ่รวกเกือบหมื่นไร่ได้เสื่อมโทรม ตั้งแต่ยุคพืชไร่ขยายตัวเข้าไปและคนต่างถิ่นจากหลายจังหวัดอพยพเข้าไป ตลอดจนโครงการฝืนรถไฟในอดีตเพราะป่าเสื่อมโทรมลงเรื่อยๆ ไฟไหม้ป่าเป็นประจำ การเก็บหาหน่อไม้แบบไม่มีการจัดการจนทำให้เกิดกำลังการผลิตแต่เมื่อ 3 ปีที่ผ่านมาชาวบ้านรวมตัวกันเพื่อจัดการป่าไผ่ โดยมีการประกาศปิดฤดูกาลเก็บหาหน่อไม้ประจำปีซึ่งมีในช่วงเดือนกันยายนของทุกปี กลายเป็นกฎการเก็บหาหน่อไม้ของหมู่บ้าน มีการห้ามนำยานพาหนะ 4 ล้อเข้าไปในป่าเพื่อป้องกันการเก็บหาของป่าโดยนำรถบรรทุกเข้าไปจน มีการป้องกันไฟป่า ด้วยวิธีการนี้ใช้เวลาเพียง 3 ปี ป่าฟื้นขึ้น กอไฟโทรมกลับฟื้นขึ้น ปริมาณหน่อไม้เพิ่มมากขึ้น เห็นโคนซึ่งชอบความชื้นหลังมีการจัดการไฟป่า อินทรียวตดูเพิ่มขึ้น ปลวกรังใหญ่ขึ้น ปัจจุบันสามารถเก็บหาเห็นโคนได้เกือบทั้งปี

จากการทบทวนเอกสารแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชนทำให้ทราบความเป็นมาก่อนการจัดตั้งป่าชุมชนถึงความจำเป็นที่ชาวบ้านจะต้องเข้ามารักษาป่าชุมชนด้วยตนเอง และทราบความหมายของป่าชุมชนก่อนการลงพื้นที่จริงและเมื่อสัมผัสกับบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับป่าชุมชนในพื้นที่จะทำให้ทราบประเด็นที่ต้องซักถามมากขึ้นหรือประเด็นที่ยังไม่ได้ซักถามเพื่อศึกษาบริบทของของป่าชุมชนในแต่ละหมู่บ้าน

2.1.2 แนวคิดการมีส่วนร่วม

มีผู้กล่าวถึงการมีส่วนร่วม (participation) ว่าเกี่ยวข้องกับทางด้านจิตใจและอารมณ์ของบุคคลหนึ่งในสถานการณ์กลุ่ม ซึ่งผลการเกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นเหตุเร้าใจให้กระทำการบรรลุจุดมุ่งหมายของกลุ่มนั้น ทั้งทำให้เกิดความรู้สึกร่วมรับผิดชอบกับกลุ่ม ซึ่งการมีส่วนร่วมเกิดจากแนวคิด 3 ประการ (ทวิทอง, 2527) คือ

1. ความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกัน ซึ่งเกิดจากความสนใจและความห่วงกังวลของบุคคลที่บังเอิญพ้องต้องกัน กลายเป็นความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกันของส่วนรวม
2. ความเดือดร้อน และความไม่พึงพอใจร่วมกันที่มีต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่นั้นลงมือกระทำร่วมกัน
3. การตกลงร่วมใจกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่ม หรือชุมชนไปในทิศทางที่ปรารถนา การตัดสินใจร่วมกันนี้จะต้องรุนแรงมากพอที่จะทำให้เกิดความคิดริเริ่มจะกระทำ การที่สนองตอบต่อความเห็นชอบของคนส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมนั้น

จะเห็นได้ว่าการมีส่วนร่วมทำให้คนในชุมชนได้ตัดสินใจร่วมกันจึงมีความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของร่วมกันและเกิดการพัฒนาร่วมกัน ซึ่ง กลิน (2542) ได้กล่าวว่า แนวทางทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา (Voluntary Participation) เป็นแนวทางที่ก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจของประชาชนในการพัฒนา ปัจจุบันมีการศึกษาและนำไปปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในหน่วยงานต่างๆ โดยถือว่าประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการพัฒนาเป็นทฤษฎีที่ทำให้เกิดการพึ่งพาตนเอง การช่วยเหลือตนเองได้เป็นการพัฒนาแบบยั่งยืน ซึ่งจะกล่าวให้ละเอียดในบทต่อๆ ไปในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา ทฤษฎีนี้ยังแยกย่อยออกไปอีก เช่น

ทฤษฎีการสร้างขวัญและกำลังใจ ทฤษฎีการปลุกกระดมมวลชน ทฤษฎีการสร้างผู้นำ ทฤษฎีการใช้วิธีและระบบการบริหาร เป็นต้น

นอกจากนี้ในการอธิบายลักษณะของการมีส่วนร่วมของ ปรีดี (2536) กล่าวถึงลักษณะของระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นระดับ (Degree) ของการมีส่วนร่วมจากน้อยไปหามาก ดังนี้

ระดับที่ 1 ถูกบังคับให้ร่วม ประชาชนที่เข้าร่วมโครงการเพราะถูกบังคับโดยไม่มีทางเลือกเลย ตัวอย่างเช่น ผู้เช่านาทำกินถูกเจ้าของที่ดินบังคับให้ต้องปลูกป่าในพื้นที่ตามโครงการแม่บทพลังงานทดแทนมิฉะนั้นเจ้าของที่ดินจะยึดไปให้ผู้อื่น ผู้เช่าที่คนนี้ก็กลายเป็นประชาชนที่มีส่วนร่วมในโครงการนี้

ระดับที่ 2 ถูกหลอกให้ร่วม ลักษณะนี้ประชาชนจะถูกล่อใจด้วยผลประโยชน์ในรูปของค่าจ้างแรงงานหรือความสะดวกสบายบางอย่างแต่เบื้องหลังจริงๆ แล้วเป็นการหาเสียงของนักการเมืองผู้หยิบยื่น โครงการมาล่อเท่านั้น

ระดับที่ 3 ถูกชักชวนให้ร่วม การมีส่วนร่วมลักษณะนี้ส่วนมากเป็นโครงการที่ทางราชการคิดขึ้นเองเรียบร้อยแล้วพยายามชักชวนประชาชนให้ร่วมมือทุกรูปแบบโดยอาศัยระบบการโฆษณาประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชนต่างๆ ว่าเป็น โครงการที่ดีขอให้ประชาชนให้ความร่วมมือ

ระดับที่ 4 สัมภาษณ์แล้ววางแผนให้ ลักษณะการมีส่วนร่วมชนิดนี้จะปรากฏว่าปัญหาความต้องการและเสียงเรียกร้องของประชาชนจะได้รับการเอาใจใส่ขึ้นบ้าง กล่าว คือ ผู้ที่วางแผนโครงการจะสำรวจปัญหาความต้องการด้วยการเรียกประชุม สอบถาม สัมภาษณ์ แต่การตัดสินใจว่าปัญหาของชาวบ้านคืออะไร ควรจะแก้ไขด้วยวิธีใด จะวางแผนอย่างไรและจะปฏิบัติตามแผนอย่างไร ยังคงเป็นเรื่องของทางราชการ

ระดับที่ 5 มีโอกาสเสนอความเห็น ประชาชนจะเริ่มเข้าไปมีส่วนร่วมในการเสนอความเห็นที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนโครงการและการดำเนินการตามโครงการแต่การตัดสินใจยังเป็นของส่วนราชการ

ระดับที่ 6 มีโอกาสเสนอโครงการในระดับนี้ทางราชการกับประชาชนจะมีการปรึกษาหารือกันอย่างใกล้ชิด ประชาชนจะมีโอกาสตัดสินใจว่าปัญหาของตนคืออะไร จะแก้ไขได้อย่างไร วิธีใดที่ดีที่สุดจนกระทั่งมีสิทธิเสนอโครงการและเข้าร่วมปฏิบัติด้วย

ระดับที่ 7 มีโอกาสตัดสินใจ ในระดับนี้ประชาชนจะเป็นหลักสำคัญของการตัดสินใจ ในทุกเรื่องตั้งแต่การวางแผน การปฏิบัติตามแผนและการประเมินผลโครงการ

การมีส่วนร่วมก่อให้เกิดผลดีต่อการขับเคลื่อนองค์กรหรือเครือข่าย เพราะมีผลในทางจิตวิทยาเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมย่อมเกิดความภาคภูมิใจที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของการบริหาร ความคิดเห็นถูกรับฟังและนำไปปฏิบัติเพื่อการพัฒนาเครือข่าย และที่สำคัญผู้ที่มีส่วนร่วมจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของเครือข่าย ความรู้สึกเป็นเจ้าของจะเป็นพลังในการขับเคลื่อนเครือข่ายที่ดีที่สุด (วันชัย, 2536) การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนทำให้เกิดผลดีต่อการจัดการระดับชุมชนเป็นอย่างมาก และยังมีผลดีต่อการบริหารจัดการเครือข่าย (วันชัย, 2536) ดังนี้

1. ทำให้การบริหารหรือการพิจารณาแนวทางในการแก้ปัญหาที่มีความหลากหลายเป็นไปอย่างถี่ถ้วน รอบคอบ เพราะเป็นการระดมแนวคิด จากบุคคลที่มีความหลากหลาย ทั้งความรู้และประสบการณ์
2. ทำให้มีการถ่วงดุลอำนาจซึ่งกันและกัน โดยมีให้บุคคลใดบุคคลหนึ่งมีอำนาจมากเกินไป ซึ่งอาจนำไปสู่การใช้อำนาจในทางที่ไม่ถูกต้องอันเกิดผลเสียหายแก่เครือข่ายได้
3. เป็นการขจัดปัญหา มิให้การดำเนินนโยบายใด ๆ มีผลต่อกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งมากหรือน้อยเกินไป ซึ่งจะก่อให้เกิดความยุติธรรมในการดำเนินการต่อทุกฝ่ายได้
4. ก่อให้เกิดการประสานงานที่ดี ทำให้การบริหารเครือข่ายเป็นไปอย่างราบรื่น และมีประสิทธิภาพ ขอความร่วมมือง่าย
5. การรวมตัวกันของบุคคลเป็นเครือข่ายจะก่อให้เกิดพลังที่เข้มแข็ง สามารถขับเคลื่อนกิจกรรมให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์และตรงเป้าหมาย โดยทุกคนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ

จากการทบทวนเอกสารแนวคิดการมีส่วนร่วมและการพัฒนาอย่างมีส่วนร่วมทำให้ทราบถึงรูปแบบกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการทำวิจัย โดยผู้วิจัยได้นำมาประยุกต์ในการหาวิธีการรวบรวมข้อมูลอาหารจากป่าชุมชนในแต่ละหมู่บ้าน โดยวิธีการที่จะได้ข้อมูลอาหารจากป่าชุมชนจะใช้การมีส่วนร่วมคิดหาวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลจนสามารถใช้วิธีการนั้นเก็บรวบรวมข้อมูลได้จริง

2.1.3 แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

หน่วยงานที่มีการนำการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมมาปรับใช้คือ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น เริ่มเมื่อปี พ.ศ.2541 โดยเรียกงานวิจัยแบบนี้ว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-Based Research) เป็นงานวิจัยแบบใหม่ที่ไม่เน้นการตีพิมพ์บทความทางวิชาการหรือเอกสารรายงาน แต่มุ่งหวังจะ "เสริมพลัง" ชุมชน ให้คนในชุมชนได้เข้าร่วมเรียนรู้ เพื่อสร้างองค์ความรู้ที่จะอยู่กับชุมชนที่ชุมชนใช้ในชีวิตประจำวันได้ "ผลงาน" สำคัญของงานวิจัยแบบนี้คือ "คน" และ "กระบวนการเรียนรู้" ของชุมชนวิธีการสำคัญก็คือ "สร้างโอกาส" ให้ชุมชนได้ร่วมกันคิด วิเคราะห์สภาพที่เป็นอยู่ ทดลองจัดการกับปัญหาปัจจุบัน และวางแผนอนาคตโดยใช้กระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผล เป็นระบบ บนฐานของความรู้และข้อมูล รวมทั้งแยกแยะรวบรวมความรู้ที่ได้อย่างเป็นระเบียบและสรุปบทเรียนเพื่อทำงานต่อไป อีกนัยหนึ่งคือมองว่างานวิจัยเป็น "เส้นทาง" หนึ่งที่จะนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน ส่วน "เรื่อง" ที่จะทำเรื่องใกล้ๆ ตัวก่อน เมื่อชุมชนมีประสบการณ์มากขึ้นจึงค่อยทำเรื่องที่ซับซ้อนมากขึ้น ใช้ความรู้จากภายนอกมากขึ้น องค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือการสร้างเสริม "พันธมิตร" หรือ "เครือข่าย" กับกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ภายนอกชุมชน เพื่อชุมชนข้อมูลและประสบการณ์ เลือกใช้ความรู้ที่มีอยู่แล้วในที่อื่น ตลอดจนร่วมกันผลักดันเรื่องบางเรื่องที่อาจเกินความสามารถของชุมชนเดียว (www.vijai.org, 2551)

สุภางค์ (2531) ได้กล่าวว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการวิจัยที่นำแนวคิด 2 ประการมาผสมผสานกันคือการปฏิบัติการ (Action) ซึ่งหมายถึงกิจกรรมที่โครงการวิจัยจะต้องดำเนินการ และคำว่า การมีส่วนร่วม (Participation) อันเป็นการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมกิจกรรมวิจัย ในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง แล้วร่วมในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินการจนกระทั่งสิ้นสุดการวิจัย โดยมีความหมายถึง วิธีการที่ให้ผู้ถูกวิจัยหรือชาวบ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในการวิจัย เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาของการดำเนินการ การช่วยให้ข้อมูลและการช่วยวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนช่วยหาวิธีแก้ไขปัญหาหรือส่งเสริมกิจกรรมนั้น ๆ ซึ่งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ข้อมูลจากการทำวิจัยทุกขั้นตอนชาวบ้านเป็นผู้ร่วมกำหนดปัญหาของชุมชนและหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา กระบวนการวิจัยจึงดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความเห็นระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัย เพื่อให้ได้ข้อสรุปเป็นขั้น ๆ ส่วนกระบวนการสังเคราะห์ข้อมูลเป็นไปในเชิงการวิพากษ์ (Dialectic) ซึ่งชาวบ้านจะค่อย ๆ เรียนรู้ด้วยตัวเอง และด้วยวิธีการวิจัยเช่นนี้ ข้อมูลที่ได้จึงมีความชัดเจน สะท้อนความคิดอ่าน

ตลอดจนนิสัยใจคอของชาวบ้าน สะท้อนความต้องการและแบบแผนในการดำเนินชีวิตของเขา การวิจัยแบบนี้จึงเป็นวิธีการที่สนับสนุนให้ชาวบ้านหรือตัวแทนในชุมชนเป็นคนสร้างองค์ความรู้ใหม่ให้กับตนเองและชุมชน โดยการศึกษาเรียนรู้หาข้อมูล การศึกษาวิเคราะห์ถึงปัญหา รวมทั้งการแก้ไขปัญหาที่กำลังประสบอยู่ โดยการร่วมกันวางแผน และกำหนดการดำเนินงานตามแผนหรือโครงการ พร้อมทั้งการปฏิบัติตามแผน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายในการแก้ไขปัญหาได้ถูกต้องตรงตามความต้องการ ประกอบกับการใช้ภูมิปัญญาและทุนที่มีอยู่ในชุมชน การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมนี้ นอกจากจะส่งผลดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ยังช่วยให้เกิดการพัฒนาของผลงานวิจัยและกระบวนการวิจัยในตัวของมันเองอีกด้วย และอีกทางหนึ่งการวิจัยยังเป็นส่วนสำคัญในการสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประชาชนที่เข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย ซึ่งสามารถเป็นต้นนำของการพัฒนาลงสู่ชุมชนท้องถิ่นอย่างได้ผลและมีประสิทธิภาพ

ในแง่ประโยชน์ของการมีส่วนร่วมมีผู้อธิบายไว้ (อรุณรุ่ง, 2549) ดังนี้

- 1) ชาวบ้าน ชุมชน ผู้ด้อยโอกาสจะตื่นตัว ได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้น สามารถคิดวิเคราะห์ เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง มีความเชื่อมั่นในทางที่จะให้ความร่วมมือกันหรือมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เพื่อก่อประโยชน์สูงสุดแก่ตนเองและชุมชน
- 2) ประชาชนได้รับการแก้ไขปัญหา ผู้ด้อยโอกาสมีโอกาสมากขึ้น การจัดสรรทรัพยากรต่าง ๆ มีการกระจายอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม รวมทั้งมีข้อมูลข่าวสารที่ส่งผลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีต่อกันในชุมชน
- 3) มีวิจัยและพัฒนาได้เรียนรู้จากชุมชน ได้ประสบการณ์การทำงานร่วมกับชุมชน อันก่อให้เกิดความเข้าใจอันดี และเกิดแนวคิดในการพัฒนาตนเองของนักวิจัยและพัฒนาอย่างแท้จริง
- 4) ผลงานวิจัยสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทันที เนื่องจากได้ลงมือทำกิจกรรมโดยอาศัยหลักการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในชุมชน และหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เกิดการผนึกกำลังร่วมกัน

2.1.3.1 ระเบียบวิธีของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

ในการสนับสนุนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นซึ่งประยุกต์ใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม นั้น กิจกรรมการวิจัยปฏิบัติการ หรือการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของผู้ประสานงาน หรือผู้อำนวยการวิจัย โดยเป็นกิจกรรมการแสวงหาความรู้ของนักวิจัยตามโครงการ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในชุมชนพื้นที่เป้าหมายของผู้วิจัยแต่ละคน โดยจุดมุ่งหมายที่สำคัญของนักวิจัยคือการสร้างรูปแบบการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่มีประสิทธิภาพ เป็นไปตามหลักการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ และสามารถที่จะเผยแพร่แก่สังคมได้ โดยรูปแบบของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจะต้องเป็นรูปแบบที่สามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ สิ้นเปลืองเงินทองและก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายไม่มากนัก แต่ในเวลาเดียวกันก็ได้ผลตอบแทนจากการวิจัยค่อนข้างสูง เช่นเดียวกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของเป็นกิจกรรมที่เกิดจากความพยายามในการแก้ไขปัญหาชุมชนของนักวิจัยที่ปฏิบัติการร่วมกับชุมชน โดยนักวิจัยทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงาน หรือเป็นผู้อำนวยความสะดวกวิจัย ซึ่งมีบทบาทหลักในการเป็นผู้ช่วยเหลือในกระบวนการวิจัยตั้งแต่แรกเริ่ม และค่อย ๆ ลดการช่วยเหลือลง และคาดหวังเมื่อดำเนินการวิจัยไปจนถึงสิ้นสุดโครงการแล้ว ประชาชนจะมีความรู้จากการเรียนรู้ร่วมกัน และสร้างพลังที่พอเพียงกระทั่งสามารถแก้ไขปัญหาของชุมชนได้โดยลำพังอย่างมีประสิทธิภาพ มิต้องรอรับการช่วยเหลือจากภายนอกอีก (กมล, 2537)

จากการดำเนินงานวิจัยในรูปแบบของกระบวนการวิจัย การมีส่วนร่วมของคนในชุมชนและหน่วยงาน สามารถระบุได้ตามลำดับขั้นหรือกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมได้หลายขั้นตอน ซึ่งช่วยให้เห็นบทบาทหน้าที่ของผู้เข้าร่วมการวิจัยแต่ละฝ่ายได้อย่างชัดเจน และในทางปฏิบัติแล้ว กระบวนการวิจัยก็ต้องดำเนินไปโดยความร่วมมือกับทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับขั้นตอนตั้งแต่ต้นจนจบสิ้นกระบวนการ อรุณรุ่ง (2549) ได้สรุปขั้นตอนในการดำเนินการวิจัยอย่างมีส่วนร่วมดังนี้

ระยะเตรียมการวิจัย (Pre-research Phase)

ในระยะนี้ เป็นการเตรียมชุมชน เพื่อให้มีความพร้อมเข้ามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญและเป็นแก่นแกนหลักของการวิจัยแบบนี้ โดยการดำเนินงานขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งเน้นสำคัญที่จะให้เกิดสัมพันธ์ภาพที่ดีระหว่างผู้วิจัย ผู้นำชุมชน ชาวบ้าน รวมถึงเจ้าหน้าที่หน่วยงานต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องเกี่ยวข้อง ในขั้นเตรียมการนี้ ประกอบด้วยขั้นตอนย่อยกล่าวคือ

1. การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (Build-up Rapport) โดยวิธีการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชนที่ดีที่สุดคือการปฏิบัติตัวของนักวิจัยที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน ทั้งนี้ นักวิจัยควรร่วมกิจกรรมทุกอย่างของชุมชนซึ่งเป็นเครื่องช่วยให้นักวิจัยสามารถทำความเข้าใจโลกทัศน์ของชาวบ้านได้ดีมากขึ้น โดยทั่วไปแล้ว ผู้วิจัยจะลงพื้นที่เพื่อไปพบกับบุคคล

ต่าง ๆ ในชุมชนที่มีส่วนสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินงานวิจัย หรือเป็นประชาชนกลุ่มเป้าหมายของการวิจัย พุศุคยแนะนำตัวเองเพื่อให้ทุกฝ่ายได้ทราบถึงวัตถุประสงค์ เป้าหมาย และความต้องการส่วนร่วมของชาวบ้านในกิจกรรมการวิจัย อันจะช่วยให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังสามารถทำการวิเคราะห์คาดการณ์สภาพการณ์และปัญหาของการดำเนินงานวิจัยที่อาจเกิดขึ้น และสามารถเตรียมรับมือได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. การสำรวจ ศึกษาชุมชน (Surveying and Studying Community) เป็นขั้นตอนของการศึกษาข้อมูลที่เป็นลักษณะทางกายภาพ และแหล่งทรัพยากรต่าง ๆ ภายในชุมชน รวมถึงการศึกษาข้อมูลพื้นฐานด้านประชากร สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและการเมือง ซึ่งโดยมากแล้วผู้วิจัยจะใช้แบบสังเกต สมุดบันทึก และถ่ายภาพสถานที่ต่าง ๆ รวมถึงการศึกษาข้อมูลจากเอกสารหลักฐานจากหน่วยงานราชการหรือจากองค์กรพัฒนาที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ ยังมีบางโครงการวิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้นำชุมชน หรือผู้สูงอายุเพื่อทราบประวัติความเป็นมาของชุมชนด้วย ส่วนการจัดเลือกชุมชนนั้น

3. คัดเลือกชุมชน (Selecting Community) ได้เสนอความเห็นไว้ว่า โดยทั่วไปแล้วการคัดเลือกชุมชนจะยึดหลักการเลือกชุมชนที่ด้วยโอกาสในการพัฒนา (Disadvantage Community) เพื่อเป้าหมายในการยกระดับคุณภาพชีวิตและสร้างโอกาสความเท่าเทียมในการพัฒนากับชุมชนอื่น อย่างไรก็ตาม งานวิจัยจำนวนมากคัดเลือกชุมชนโดยยึดเอาประเด็นของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนและจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขเยียวยาโดยเร่งด่วน หรือบางกรณีการวิจัยมุ่งหมายกระทำต่อชุมชนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแข็งขัน เพื่อเป็นชุมชนต้นแบบของการทำวิจัยและการพัฒนาให้กับชุมชนอื่นด้วยเช่นกัน

4. การเข้าสู่ชุมชน (Entering Community) ข้อมูลชุมชนนับเป็นสิ่งสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำมาประกอบการพิจารณาตัดสินใจกำหนดพื้นที่ดำเนินการ ซึ่งข้อมูลดังกล่าวควรเป็นข้อมูลที่มีรอบด้าน สำหรับแหล่งข้อมูลในขั้นตอนนี้อาจมาจากส่วนราชการเช่น ข้อมูลความจำเป็นขั้นพื้นฐาน (จปฐ.) ข้อมูลจำนวนประชากรและบุคคลที่เป็นปราชญ์ชาวบ้าน หรือครูภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น และอาจเป็นข้อมูลที่องค์กรพัฒนาเอกชนรวบรวมไว้ หรือนักวิจัยจะดำเนินการเก็บข้อมูลเองโดยการสำรวจชุมชน (Community Surveying) ก็ได้

การเตรียมคนและเครือข่ายความร่วมมือ ในขั้นตอนนี้ มักถูกกำหนดให้เป็นขั้นตอนสุดท้ายของระยะก่อนการวิจัย โดยมุ่งหมายให้เกิดความพร้อมในการดำเนินการวิจัยซึ่งเป็นระยะต่อไปและก่อให้เกิดการประสานงานที่ดีเพื่อความสะดวกต่อการดำเนินงานวิจัย ในส่วน

ของการเตรียมคนนั้น เป็นการเตรียมความพร้อมให้กับชาวบ้านเพื่อเป็นแกนนำในการปฏิบัติงานวิจัยร่วมกับนักพัฒนาและคณะผู้วิจัย ซึ่งในทางปฏิบัติแล้ว มักจะมีการเตรียมคน 3 กลุ่ม คือ เตรียมคนในชุมชน คณะนักวิจัยมักจะลงพื้นที่เพื่อจัดประชุมในชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชาวบ้านรู้จักและคุ้นเคยกับกระบวนการและการดำเนินงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมอย่างชัดเจนและรวดเร็ว เตรียมนักพัฒนา ด้วยการประชุมร่วมกับนักพัฒนาซึ่งโดยทั่วไปแล้วคนกลุ่มนี้หมายถึง ผู้นำชุมชน พัฒนาการอำเภอหรือพัฒนาการอำเภอประจำตำบล และเจ้าหน้าที่หน่วยงานอื่น เช่น ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบล และองค์กรพัฒนาภายนอกที่มีความสนใจศึกษาาร่วมกัน กิจกรรมสำคัญของการดำเนินงานในขั้นตอนนี้คือการประสานความร่วมมือ การสร้างความเข้าใจในกรอบของการทำงานวิจัย และการหาหรือแนวทางพัฒนาชุมชน ซึ่งมักจะรวมถึงการประสานงานเรื่องการใช้สถานที่ดำเนินการประชุมด้วย และ เตรียมนักวิจัย ด้วยการประชุมปรึกษากันเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจตรงกันในบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในการทำงานวิจัย

โดยทั่วไปกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมจะมีผู้เกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยหลายกลุ่มคนดังแนวคิดของ สุกงาศ์ (2531) ได้กล่าวถึง บุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการผสมผสานความรู้เชิงทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัยของนักวิจัย และวัตถุประสงค์ของนักวิจัยและนักพัฒนา ควบคู่ไปกับการความต้องการความรู้และประสบการณ์ของผู้ถูกวิจัย ดังนั้นการดำเนินการและผลของการวิจัยจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับบุคคลหลายฝ่าย ซึ่งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้ มักจะประกอบไปด้วยบุคคล 3 ฝ่ายประกอบด้วย

1. บุคคลเป้าหมาย อาจเป็นผู้แทนของกลุ่มบุคคลเป้าหมาย หรือชุมชนที่จะทำการศึกษา ซึ่งถือว่าคนในชุมชนหรือกลุ่มนั้น ซึ่งเป็นผู้ที่รู้ข้อมูลเกี่ยวข้องกับตนเองดีที่สุด
2. นักวิจัย เป็นผู้แทนของนักวิชาการที่มีความสนใจในการวิจัยและพัฒนา ซึ่งเป็นคนนอก นักวิจัยนี้ เป็นฝ่ายผู้รู้และเชี่ยวชาญเรื่องแนวความคิด ทฤษฎีและระเบียบวิธีการวิจัย และ
3. นักพัฒนา เป็นกลุ่มผู้มีความรู้และมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนา ซึ่งมักจะเป็นผู้แทนของฝ่ายรัฐบาลหรือองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งแม้ว่าเป็นคนนอก แต่ก็นับว่าเป็นบุคคลที่ค่อนข้างจะใกล้ชิดกับบุคคลเป้าหมายของการพัฒนาหรือบุคคลกลุ่มแรกมากที่สุด ซึ่งบางครั้งในการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม นักวิจัยและนักพัฒนาอาจเป็นบุคคลเดียวกันก็ได้

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน นักวิจัย นักพัฒนาหรือเอกชนก่อนและหลังการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

จากแผนภาพดังกล่าวข้างต้นทำให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของผู้มีส่วนร่วมในช่วงก่อนทำและระหว่างทำการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมซึ่งสุกวงค์ (2531) อธิบายไว้ว่า วงกลมแต่ละวง คือ โลกทัศน์หรือวิธีการมองปัญหาของคนแต่ละกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ซึ่งวิธีการมองนี้ย่อมแตกต่างกันไปตามกรอบแนวความคิดที่แต่ละบุคคลยึดถือ ซึ่งภายหลังจากที่มีการวิจัย บุคคลทั้งสามกลุ่ม ซึ่งประกอบด้วยนักวิจัย ชาวบ้านหรือบุคคลกลุ่มเป้าหมายและนักพัฒนา จะมีความเข้าใจถึงปัญหาและความเข้าใจร่วมกันในการพัฒนาซึ่งเป็นรากฐานที่สำคัญสำหรับความสำเร็จในการพัฒนา และเป็นจุดเริ่มต้นของ โครงการต่าง ๆ ของชุมชนและปฏิบัติงานสามารถเป็นไปโดยมีประสิทธิภาพ

ในการประยุกต์ใช้วิธีการประเมินความต้องการ (Needs Assessment) เพื่อวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างสภาพปัจจุบันกับอนาคต ซึ่งเป็นการเรียนรู้ปัญหาของชุมชนหรือองค์กรเป้าหมายร่วมกัน มิใช่ให้ผู้แทนหรือผู้ทรงคุณวุฒิ หรือนักวิจัยเป็นผู้ศึกษา โดยเน้นไปที่การหาแนวทางแก้ปัญหาอย่างมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชน หรือองค์กรเป้าหมาย PAR มีหลักการสำคัญและข้อควรคำนึง (สิทธิณัฐ, 2545) ดังนี้

1. อำนวยความสะดวก เพื่อเพิ่มสมรรถภาพให้แก่ชาวบ้านในการสำรวจ การจัดทำแผนที่ชุมชน การทำแผนภูมิ จัดลำดับ ให้คะแนน วิเคราะห์ นำเสนอ และวางแผน โดยเป็นการกระทำร่วมกันระหว่างชาวบ้าน และนักวิจัย
2. พฤติกรรมและทัศนคติของชาวบ้าน และของนักวิจัย มีความสำคัญมากกว่าวิธีการ เพราะเป็นเรื่องที่นักวิจัยขอร้องชาวบ้านเป็นผู้สอน โดยการให้ความเคารพนับถือ ต่อความเห็นของชาวบ้านมีความเชื่อมั่นว่าชาวบ้านสามารถทำได้ ทั้งการคิดการวิเคราะห์ วางแผน และการดำเนินงาน
3. การแบ่งปันทั้งข้อมูล วิธีการ และความคิด ระหว่างผู้ทำงานด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นนักวิจัย ชาวบ้านหรือนักพัฒนาจากองค์กรเอกชน ตลอดจนชุมชน
4. พึ่งระมัดระวังตัวเองอย่างสำคัญทั้งเกี่ยวกับทัศนคติ พฤติกรรม การตั้งข้อสงสัย การแก้ปัญหาและการเรียนรู้จากความผิดพลาด โดยพยายามทำให้ดีขึ้นอย่างต่อเนื่อง สร้างบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ และปรับปรุงอยู่เสมอ
5. ระวังจะเป็นคนบรรยายแทนการรับฟังและการเรียนรู้จากชุมชน และชาวบ้าน

จากการทบทวนเอกสารเรื่องการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมทำให้นักวิจัยทราบถึงขั้นตอนการดำเนินงานในการวิจัย ตั้งแต่การศึกษาชุมชนเพื่อหาโจทย์วิจัย ขั้นตอนการวางแผน ปฏิบัติงานร่วมกับชุมชน ทราบความแตกต่างของการวิจัยเชิงปฏิบัติการกับการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางในการทำวิจัยในพื้นที่ทั้ง 4 หมู่บ้าน

2.1.4 แนวคิดเรื่องฐานข้อมูลและการใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูล

ฐานข้อมูลเป็นส่วนหนึ่งในการใช้จัดเก็บข้อมูลเพื่อให้คนในชุมชนได้เห็นภาพรวมของข้อมูลแต่ละส่วนที่สามารถเก็บรวบรวมได้วิวรรธ (2543) ได้กล่าวว่า ฐานข้อมูล คือ การจัดเก็บข้อมูลที่เกี่ยวของกันอย่างมีระบบ ซึ่งผู้ใช้สามารถเรียกใช้ข้อมูลในลักษณะต่างๆ เช่น การขออนุมัติ การแก้ไขข้อมูล การเพิ่มเติมหรือการลบข้อมูล เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วการจัดการเก็บข้อมูลมักจะนำเอาระบบคอมพิวเตอร์มาช่วยในการจัดเก็บฐานข้อมูล เพื่อให้ทันต่อความต้องการใช้และถูกต้องตรงตามความเป็นจริง นอกจากนี้เลาดอน (2545) ได้กล่าวว่า ฐานข้อมูล หมายถึง การเก็บรวบรวมข้อมูลจำนวนมากไว้อย่างเป็นระเบียบ ช่วยให้การบริหาร จัดเก็บ และค้นหาข้อมูลโดยโปรแกรมประยุกต์ทั้งหลายเป็นไปได้โดยมีประสิทธิภาพด้วยการรวมข้อมูลทั้งหมดเข้ามาเก็บไว้ในที่

เดียวกันและลดการซ้ำซ้อนของข้อมูล ผู้ใช้จึงมองเห็นข้อมูลทั้งหมดได้จากสถานที่เดียวคือฐานข้อมูล เช่น แทนที่จะเก็บข้อมูลของพนักงานไว้ในแฟ้มข้อมูลของแผนกบุคลากร แผนกจ่ายค่าตอบแทน และแผนกผลประโยชน์ดังที่กล่าวมาแล้ว องค์กรสามารถรวมข้อมูลทั้งหมดไว้ในฐานข้อมูลทรัพยากรบุคคลเพียงแห่งเดียว

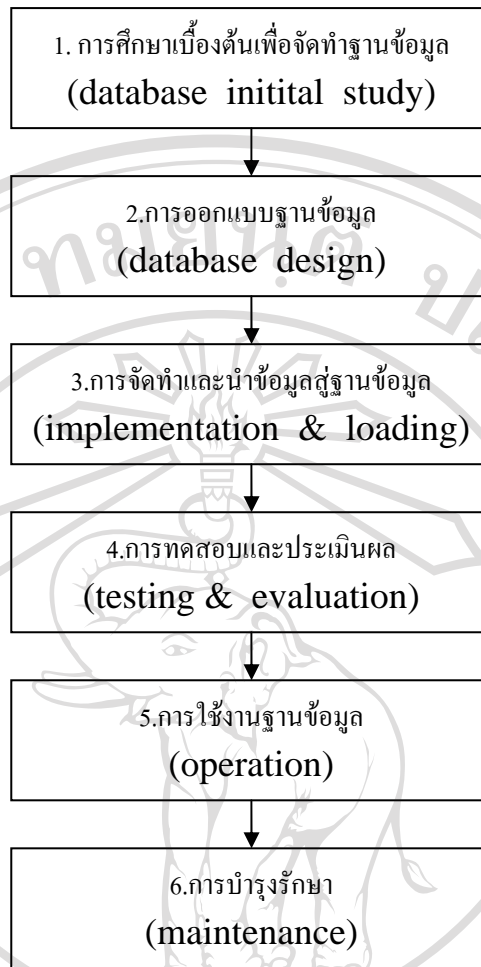
ดังนั้น อาจสรุปความหมายของฐานข้อมูลได้เป็น 2 ประการ

1. เป็นที่เก็บรวบรวมข้อมูลและความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลอย่างมีแบบแผนเป็นระบบรวมขององค์กร
2. เป็นการบริหารจัดการข้อมูลโดยโปรแกรมประยุกต์ด้านการจัดการฐานข้อมูลทั้งหลาย ตั้งแต่ขั้นตอนการนำเข้า การประมวลผล การจัดเก็บ การสืบค้น การแสดงผลสารสนเทศ ตลอดจนการประยุกต์ใช้งานตามเงื่อนไขของผู้ใช้

2.1.4.1 แนวทางการออกแบบฐานข้อมูล

กิตติ (2541) ได้กล่าวถึง การออกแบบฐานข้อมูล ประกอบด้วย 6 ขั้นตอน ดังแผนภูมิที่ 1 คือ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved

แผนภูมิที่ 1 ขั้นตอนแนวทางการพัฒนาฐานข้อมูล

จากการทบทวนเอกสารถึงแนวคิดเรื่องฐานข้อมูลและการใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูลทำให้นักวิจัยทราบถึงสาเหตุที่ต้องมีฐานข้อมูลเพื่อนำมาจัดเก็บข้อมูลอาหารจากป่าชุมชนซึ่งจะเป็นการจัดเก็บตามรูปแบบของฐานข้อมูลที่จะสามารถเป็นไปได้ในการทำวิจัยโดยคนในชุมชนมีส่วนร่วมในการออกแบบฐานข้อมูลเพื่อให้ง่ายต่อการจัดเก็บของคนในชุมชนและได้ใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูลอาหารจากป่าชุมชนและสามารถดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลต่อไปได้ในทุกปีเพื่อทำให้ทราบซึ่งสภาพป่าและร่วมนำข้อมูลนั้นมาวิเคราะห์เพื่อหาสาเหตุของข้อมูลอาหารจากป่าชุมชนที่ได้เปลี่ยนแปลงจากเมื่อปี พ.ศ.2545 และหาแนวทางการจัดการป่าชุมชน

2.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.2.1 การจัดการทรัพยากรป่าไม้และป่าชุมชน

ธีรา (2543) ศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการทรัพยากรสำหรับการพัฒนาในชุมชนชนบท พบว่า เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรของชุมชนคือ 1) โครงการของสังคมที่เป็นเครือข่าย ระบบความสัมพันธ์ที่ดี ทำให้สามารถรวมกลุ่มกันจัดการทรัพยากรที่สนองความต้องการของชุมชนได้ 2) ความสำนึกของชุมชนในการรับรู้ปัญหาและการแก้ปัญหา เมื่อชุมชนประสบกับปัญหาต่างๆ ก็พยายามหาทางออกอยู่เสมอ โดยการคิดค้นกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะแกนนำของชุมชนได้พยายามหากิจกรรมที่เหมาะสมและเป็นประโยชน์มาสู่ชุมชนเสมอ 3) การประสานทรัพยากรต่างๆ ทั้งทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน และทรัพยากรที่อยู่ภายนอกชุมชนเพื่อขอความร่วมมือในด้านต่างๆ 4) ศักยภาพและภูมิปัญญาของผู้นำ ผู้นำที่ดีมีความสำคัญที่มีผลทำให้เกิดกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน 5) สถานภาพ บทบาทและการมีส่วนร่วมของผู้คนในชุมชน การจัดระบบทรัพยากรของชุมชนขึ้นอยู่กับสมาชิกเป็นสำคัญในการทำกิจกรรมใดๆ ก็ตามหากผู้คนในชุมชนให้ความร่วมมือและมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ กิจกรรมนั้นก็สามารดดำเนินการไปได้

จันทนา (2539) ศึกษาวิจัยเรื่อง บทวิเคราะห์เชิงเศรษฐศาสตร์ของการจัดการป่าไม้โดยชุมชน พบว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดความสำเร็จในการจัดการป่าชุมชนบ้านทุ่งยาวคือการกระจายอำนาจให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการและดูแลป่าและใช้ประโยชน์จากป่าใช้แรงจูงใจทางเศรษฐกิจที่ได้จากผลผลิตของป่า บทบาทของผู้นำ กระบวนการกล่อมเกลாதงสังคมของชุมชนเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้การจัดการป่าของหมู่บ้านทุ่งยาวประสบความสำเร็จคือ องค์การของชุมชนที่เข้มแข็ง

ไพโรจน์ (2544) ศึกษาวิจัยเรื่อง การจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนบ้านกลาง อำเภอมะเมาะ จังหวัดลำปาง พบว่า รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนบ้านกลาง ที่ทั้งทางตรงและทางอ้อม การใช้ประโยชน์ทางตรง คือ เป็นแหล่งอาหาร เก็บของป่า แหล่งเชื้อเพลิงสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย ทำการเกษตรและเป็นแหล่งสมุนไพรรักษาโรค การใช้ประโยชน์ทางอ้อม คือ เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของหมู่บ้าน เป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจและเป็นที่อยู่ของสัตว์ป่า ความสัมพันธ์ของฐานอำนาจและเครือข่ายการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ ผู้ศึกษาพบว่า ชาวบ้านมีความสัมพันธ์แบบเครือข่ายต่อบ้องค์กรป่าชุมชน กลุ่มผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำศาสนา กลุ่มอื่นๆ ในหมู่บ้าน และมีความสัมพันธ์กับหน่วยงานราชการและองค์กร

พัฒนาเอกชนในการแลกเปลี่ยนความรู้ การส่งเสริมกิจกรรมและเพิ่มศักยภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ รวมทั้งการแก้ไขปัญหาการเรียกร้องเงื่อนไขและความช่วยเหลือในหมู่บ้าน

2.2.2 การมีส่วนร่วมของคนในชุมชน

อรอนงค์ (2539) ศึกษาวิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการพัฒนาท้องถิ่น พบว่า ปัจจัยที่ทำให้คนในชุมชนรวมตัวกันก่อตั้งเพื่อร่วมกันปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ได้แก่ ด้านภาวะเศรษฐกิจ ความผูกพันเป็นเครือญาติ มีปัญหาาร่วมกัน ความเข้มแข็งของกลุ่มที่เกิดจากคณะกรรมการและสมาชิกกลุ่ม มีส่วนร่วมในการพัฒนา กลุ่ม การมีความรับผิดชอบสูง

ประเสริฐ (2543) ศึกษาวิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชน บ้านป่าสักงาม ตำบลหลวงเหนือ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมของเกษตรกรบ้านป่าสักงามในการอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชน ได้แก่ ปัจจัยด้านบุคคล คือ อายุ และระดับการศึกษา มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วม ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจพบว่า รายได้รวมของครัวเรือนมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วม และปัจจัยทางด้านสังคมและทัศนคติพบว่า ทัศนคติของเกษตรกรต่อการอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชนมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วม เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีปัญหาอุปสรรคของการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์และพัฒนาป่าชุมชนแต่ประการใด นอกจากนี้ด้านระเบียบ กฎหมายและวิธีปฏิบัติ ซึ่งเกษตรกรอาจจะไม่เข้าใจและยากต่อการปฏิบัติ

อาวุธ (2548) ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการกำหนดพื้นที่ป่าไม้อย่างมีส่วนร่วมของชุมชนในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงหนองหอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า เงื่อนไขที่ทำให้ประสบความสำเร็จ คือ 1)การชี้แจงทำความเข้าใจกับผู้นำหมู่บ้าน ผู้นำศาสนาและชาวบ้าน 2)การใช้แผนที่ซึ่งช่วยให้ชาวบ้านเห็นภาพรวมของขอบเขตป่า 3)การพูดคุยต่อรองระหว่างฝ่ายที่เกี่ยวข้อง 4)การมีส่วนร่วมในการชี้จุดปักหมุด และ5)การสนับสนุนสิ่งอำนวยความสะดวกจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น เครื่องจักรกลหนัก

2.2.3 เครือข่ายป่าชุมชน

สุธรรม (2542) ศึกษาวิจัยเรื่อง เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน พบว่า กลไก เงื่อนไข ที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่าง

ผู้นำ กลุ่ม/องค์กร เครือญาติ กลุ่มอาชีพ และความสัมพันธ์กับภายนอก เช่น หน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการแลกเปลี่ยนความรู้และเพิ่มศักยภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

สุภาวดี (2545) ศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนของตำบลทากาศ อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน พบว่า เงื่อนไข ปัจจัยและกลไกที่สำคัญในการพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชน ตำบลทากาศ โดยเงื่อนไขการพัฒนาเครือข่าย ได้แก่ 1)การกระตุ้นประสานจากนักวิจัยและวิทยากรภายนอกชุมชน เพื่อปรับแนวความคิดและเพิ่มทักษะ 2)การได้รับการเสริมพลังจากองค์กรภายนอกชุมชน 3) แนวความคิดเรื่องกระบวนการมีส่วนร่วมทั้งผู้นำชุมชนและตัวแทนชาวบ้านในแต่ละหมู่บ้าน 4) รูปแบบการถ่ายทอดแนวคิดและวิธีการ 5)การจัดตั้งองค์กรชาวบ้านที่เป็นเครือข่ายระดับตำบล นอกจากนี้ ปัจจัยที่เอื้อต่อการพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชน ได้แก่กลไกและโครงสร้างเดิมของชุมชนที่มีอยู่แล้ว การมีระบบเศรษฐกิจและฐานะทางการเงินที่ดีของชุมชน ผลการวิจัยในเชิงพัฒนาพบว่า การพัฒนาเครือข่ายป่าชุมชนตำบลทากาศได้ส่งผลให้เกิดการพัฒนาขึ้นในชุมชนตำบลทากาศหลายด้านคือ 1) การพัฒนาผู้นำเดิม ตลอดจนการเกิดผู้นำใหม่ 2) การพัฒนากลุ่มป่าชุมชนในแต่ละหมู่บ้าน 3) กรรมการสามารถประสานงานกับหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน 4) เกิดนักวิจัยชาวบ้าน ทั้งนี้ประสบการณ์การเรียนรู้เรื่องกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนช่วยส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวบ้านเกิดแนวคิดและทักษะในการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ในชุมชน อย่างมีส่วนร่วมซึ่งส่งผลทำให้เกิดความเข้มแข็งขึ้นและพึ่งตนเองได้มากขึ้น

การประมวลองค์ความรู้จากงานวิจัยดังกล่าวข้างต้นทำให้ทราบแนวทางสร้างการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในกระบวนการพัฒนาฐานข้อมูลอาหารจากป่าชุมชน การใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนและการวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อกระบวนการพัฒนาฐานข้อมูลให้สำเร็จ

2.3 กรอบแนวคิดการวิจัย

กระบวนการพัฒนาฐานข้อมูลอาหารจากป่าชุมชน เริ่มต้นจากการพัฒนาโจทย์วิจัยในพื้นที่ตำบลป่าสัก อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน โดยได้วางขั้นตอนการดำเนินงาน 3 ขั้นตอน คือ ขั้นเตรียมการ ขั้นดำเนินการวิจัย และขั้นการใช้ประโยชน์จากฐานข้อมูล จากการศึกษาทำให้ทราบปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาฐานข้อมูลอาหารจากป่าชุมชน และทำให้ทราบถึงผลทางด้านการวิจัยและผลทางด้านการพัฒนาของคนในชุมชน 4 หมู่บ้าน โดยได้สรุปเป็นกรอบแนวคิด ดังนี้

แผนภูมิที่ 2 กรอบแนวคิดการวิจัย